

International Journal of Social Sciences

ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.10.6>

Volume 6/1 Spring

2022 p. 123-145

ÇİN KAYNAKLARINDA TONGRA BOYU

TONGRA TRIBE IN CHINESE SOURCES

Melike KİRİLEN* & Gürhan KİRİLEN**

ÖZ

Tölöslerin en güçlülerinden olan Tongralar çoğu zaman Kök Türklere tabi olmakla birlikte, savaşçılıkları ve askeri güçleriyle Tokuz Oguzlar arasında da öne çıkan önemli bir Türk boyudur. Çin tarih kaynaklarında dikbaşlılıkları ve zor itaat altına alınmalarıyla ünlü sınır komşuları P'u-kular da siyasi olarak hemen her zaman Tongralar ile birlikte hareket etmiş, bu iki boy pek çok isyanın ateşleyicisi olmuştur. Türk asıllı T'ang generali An Lu-shan'ın isyanına destek veren boylar arasında da özellikle Tongraların öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada Çin yıllıklarında parçalar halinde bulunan veriler ele alınarak Kök Türkler, Hsüeh Yen-t'olar ve Uygurların iktidar dönemlerinde Tongra boyunun faaliyetleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tongra, P'u-ku, Dokuz Oğuzlar, Tokuz Oguz, Tölösler, Kök Türkler, An Lu-shan.*

ABSTRACT

As one of the strongest among the T'ieh-le, the Turkic Tongra tribe whose leaders mostly pledged their allegiance to Kok Turks, was also prominent among the Tokuz Oguz with their belligerent nature and military

* Ankara Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, Genel Türk Tarihi, E-mail: melike_tanatar@hotmail.com, ORCID 0000-0002-6086-480X, Ankara, Türkiye.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Sinoloji, E-mail: kirilen@ankara.edu.tr, ORCID 0000-0002-1599-1316, Ankara, Türkiye.

force. With their close neighbours the P'u-ku, renowned for being a very headstrong and almost uncontrollable Turkic tribe who almost always took joint action with them, they became the backbone behind many rebellions and Tongra warriors were especially prominent during the rebellion of the T'ang dynasty general of Turkish descent, An Lu-shan. This study examines the relevant data scattered in Chinese chronicles, analyzing the activities of the Tongra tribe during the Kok Turk, Hsüeh Yen-t'o and Uighur rules.

Keywords: *Tongra, P'u-ku, Toquz Oghuz, T'ieh-le, Kok Turks, An Lushan.*

Giriş

Terhin Yazıtı,¹ Bilge Kagan Yazıtı,² Köl Tigin Yazıtı³ ve Tunyukuk Yazıtı⁴ gibi Türk tarihinin kıymetli kaynaklarında karşımıza çıkan “Tongra” sözcüğü Çin yıllıklarında “T'ung-lo” (同羅) ses çevrimiyle anılmaktadır.⁵

Çin tarih kaynaklarının Tongralara dair genel bilgiler verilen kısımlarında⁶ bu boy hakkında çok kısa bilgi verilmiş olup, ilgili diğer veriler farklı başlıklar altında dağınık halde

¹ Saadettin Gömeç, “Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28, Ankara 1995, s. 75.

² (BK D31), bakınız, Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014, s. 60, 61; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı Ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 576, 577; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 160.

³ (KT K7), bakınız, Tekin, *a.g.e.*, s. 36, 37; Ercilasun, *a.g.e.*, s. 536, 537; Gömeç, *a.g.e.*, s. 160.

⁴ (T G2-9) bakınız, Ercilasun, *a.g.e.*, s. 600, 601; Gömeç, *a.g.e.*, s. 122.

⁵ Yalnızca *Kuzey Tarihi* içerisinde, Türkler Monografisi'ndeki bir cümlede görülen “Tung-ho-lo” (東紇羅) sözcüğünün de “Tongra”nın farklı bir sesletimi olabileceği söylenmektedir. Bakınız, Ts'en Chung-mien, *T'u-chüeh Chi Shih 突厥集史 (Kök Türk Tarihi Derlemesi)*, Pekin 1958, s. 664. İlgili cümlede İşbara Kagan Chou-p'an'a yaklaşırken kendisine bağlı Po-ku (薄孤) ve Tung-ho-lo (東紇羅) boylarının karışıklık çıkardığı dile getirilmektedir. Bakınız, Li Yen-shou, *Pei Shih 北史 (Kuzey Tarihi)*, Pekin 1988, 99, s. 3292. Özellikle isyan söz konusu olduğunda P'u-ku ve Tongra boylarının hemen her zaman birlikte hareket etmesi de bu söyleme zemin kazandırmaktadır. Öte yandan aynı cümle *Sui Tarihi*'nde ve *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de zikredilirken “Po-ku”nun (薄孤) aynen *Kuzey Tarihi*'ndeki gibi yazıldığı, fakat “Tung-ho-lo” (東紇羅) sözcüğünün “Shu-ho-lo” (東紇羅) şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bunun sebebi herhalde “tung” (東) ve “shu” (東) imlerinin benzerliğinden kaynaklanan bir yazım hatası yapılmış olmasıdır. Bakınız, Wei Cheng, *Sui Shu 隋書 (Sui Tarihi)*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988, 84, s. 1867; Wang Ch'in-jo, *Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1989, 984, s. 3943. “Ho-lo” (紇羅) sözcüğü T'o-pa Li-wei'in torununun oğlu ve T'o-pa Kuei'in destekçilerinden olan Shang-ku Beyi unvanlı T'o-pa He-lo'nun (紇羅) adında da görülmektedir. Bakınız, Wei Shou, *Wei Shu 魏書 (Wei Tarihi)*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974, 14, s. 345.

⁶ Bunlar *Yeni Tang Tarihi*'nin Uygur Monografisi B bölümünde, *Wen-hsien T'ung-k'ao*'nun 344. tomarında ve *T'ung Tien*'in 199. tomarında yer almaktadır. *Wen-hsien T'ung-k'ao* ile *T'ung Tien*'deki kayıt neredeyse aynıdır. Daha önce Ahmet Taşağıl *Eski Türk Boyları* adlı çalışmasında bu kayıtları Türkçe'ye çevirmiş ve Tongra boyu ile ilgili kısa bir değerlendirmede bulunmuştur. Bakınız, Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 140-141; 158-159; 167-168; 187.

bulunmaktadır. Bu çalışmada *Eski Tang Tarihi*, *Yeni Tang Tarihi*, *Wen-hsien T'ung-k'ao*, *T'ung-tien*, *Tzu-chih T'ung-chien* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* gibi eserlerde “Tongra (同羅)” adının geçtiği tüm kayıtlar değerlendirilerek, Kök Türk Kaganlığı'nın kuruluşundan An Lu-shan'ın vefatına dek bu boyun siyasi tarihi ele alınmaktadır.

Atalarının soyu Hunlara⁷ dayanan Tölös boylarından olan Tongralar, *Kuzey Tarihi* gibi nispeten erken tarihli kaynaklarda Togla Nehri'nin kuzeyinde yaşayan ve reislerinin unvanı “erkin” olan boylar arasında zikredilmektedir.⁸ Âdetlerinin Kök Türklerle neredeyse aynı olduğu kaydedilen⁹ bu boyun P'u-kularla eskiden beri iyi geçindikleri belirtilmiş olup,¹⁰ siyasi olarak çoğu zaman birlikte hareket ettikleri görülmektedir. *T'ang Hui-yao*'da açıkça

⁷ Hunların (Hsiung-nu, 匈奴) kökeni Çin'deki ilk hanedan olarak kaydedilen Hsia (夏) hanedanının kurucusu Yü'nün (禹) soyundan gelen Ch'un-wei'e (淳維) bağlanmaktadır. Dolayısıyla Hunların ve Kök Türklerin ataları “Hsia hükümdarları sülalesi” (Hsia-hou Shih, 夏後氏) olarak da anılmaktadır: “Hunların atası Hsia hükümdarları sülalesinin soyundandır [ve ona] Ch'un-wei denir.” Bakınız, Ssu-ma Ch'ien, *Shih Chi* 史記

⁸ PS, 99, s. 3303.

⁹ Ma Tuan-lin, *Wen-hsien T'ung-k'ao* 文獻通考, Ch'in-ting Ssu-k'u Ch'üan-shu Hui-yao, Pekin 1758, 348, s. 20; Tu Yu, *T'ung-tien* 通典, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988, 199, s. 5467; Ssu-ma Kuang, *Tzu-chih T'ung-chien* 資治通鑑, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1956, 180, s. 5622; 192, s. 6044.

¹⁰ WHTK, 344, s. 20; TT, 199, s. 5466-5467.

belirtildiği üzere iki boy da Tokuz Oguz ittifakında yer almıştır¹¹ ve ayrıca Pai-hsiler ile de “yakın” oldukları kayıtlıdır.¹²

Togla Nehri'nin kuzeyindeki Tölösler arasında zikredilen¹³ Tongraların, Hsüeh Yen-t'oların kuzeyinde, To-lan-koların doğusunda yaşadıkları belirtilmiştir;¹⁴ fakat aynı metinde To-lan-koların Hsüeh Yen-t'oların doğusunda yaşadıkları da dile getirildiğinden¹⁵ bu bilgiler çelişmektedir. Tongra boyu hakkında nispeten ayrıntılı bilgilerin yer aldığı bir kaynak olan *T'ung-tien*'de de, yalnızca Hsüeh Yen-t'oların kuzeyinde ikâmet ettikleri dile getirilmiş, To-lan-koların doğusunda yaşadıklarına dair bilgiye yer verilmemiştir.¹⁶ Ayrıca, To-lan-koların doğu sınırında yaşayan boyun P'u-kular olduğu kaydedildiğinden,¹⁷ *Yeni*

¹¹ “Dokuz soydan ilkinde Uygur, ikincisine P'u-ku, üçüncüsüne Hun, dördüncüsüne Bayırku, beşincisine Tongra, altıncısına İzgil (Ssu-chieh), yedincisine Ch'i-pi denir. Bu yedi boy hanedanın ilk [zamanlarından] beri tarihî biyografilerde mevcuttur. Sekizincisine A-pu-ssu, dokuzuncusuna Ku-lun-wu-ku (骨崙屋骨) denir. Muhtemelen bu iki soy T'ien-pao [saltanat döneminden] (742-756) sonra [diğer] yedi soyla yan yana [anılmaya] başlamıştır.” Wang P'u, *T'ang Hui-yao*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1955, 98, s. 1744. Bilindiği üzere Çin kaynaklarındaki “Dokuz Boy”un hangileri olduğuna dair farklı kayıtlar ve görüşler mevcuttur. Fakat, meseleyi dönemin siyasi hadiseleriyle birlikte ele alan Erkin Ekrem'in incelemesinde de görüldüğü üzere, P'u-ku ve Tongra boyları hemen her zaman bu birliğe dahil edilmektedir. Bakınız, Erkin Ekrem, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2015, s.189-220. Gürhan Kırilen, *Lu Shih*'daki ilgili kayıt dolayısıyla “Ku-lun-wu-ku” (骨崙屋骨) ses çevriminin eksik olduğu ve aslında “Ku-lun Wu-ku-ssu” (骨崙屋骨思) yani “Ku-lun Oguz” olarak okunabileceği görüşündedir. Bakınız, Lo Mi (羅泌), *Lu Shih* 路史, Ch'in-ting Ssu-k'u Ch'üen-shu, Pekin 1778, 13, s. 17. “Ku-lun”a (骨崙) benzer bir sesletim, Ch'i-pi Ho-li'nin dedesine ait olan “Ko-lun I-wu-shih Mo-ho K'o-han” (哥論易勿施莫賀可汗) yani “Ko-lun İtmiş Baga Kagan” unvanında görülmektedir. Bakınız, *HTS*, 110, s. 4117. Yine ilgili iki ayrı kayıta da, Batı Türklerinden Ch'u-lo Kagan'ın Tölös liderlerini öldürmesinden sonra çıkan ayaklanma sonucunda “Ch'i-pi Ko-leng”'in (哥楞) “I-wu-chen Mo-ho K'o-han” (哥楞為易勿真莫賀可汗) unvanını aldığı belirtilmektedir. Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6134; Liu Hsü, *Chiu T'ang Shu* 舊唐書 (*Eski Tang Tarihi*), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988, 199B, s. 5343. Görüldüğü üzere, “Ko-lun” (哥論) ve “Ko-leng” (哥楞) aynı sözcüğün Çin dilindeki farklı sesletimleridir. Karlgren ve Wang Li'ye göre “ku” (骨) imi Orta Çince “kuət”; “ko” (哥) imi “ka” ve “lun” (論) imi de “luən” okunmaktadır. Yine Wang Li'ye göre “lun” (崙) imi “luən”; “leng” (楞) imi de “ləŋ” okunmaktadır. “Ku-lun Oguz” adı ve “Ko-lun İtmiş Baga Kagan” unvanındaki “ku-lun” ve “ko-lun” ses çevrimleri “kalabalık” manasında “kalın” sözcüğünü akla getirmektedir. Belki de “Ku-lun Wu-ku-ssu (Ku-lun Oguz)”, *THY*'deki sekiz boya dahil edilmeyen bazı boyları kapsayan bir üst adlandırmadır.

¹² “Pai-hsiler (白鬻) Hsien-peilerin eski topraklarında ikamet ederler, başkent in tam kuzeybatısında 5000 *li* [uzaklıktalardır]. Tongralar ve P'u-kular ile yakınlardır.” Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6145. “Tongralar ve P'u-kular ile yakınlar” ifadesi, hem dostluk ilişkisi hem de coğrafi konum anlamında yorumlanabilir.

¹³ *SS*, 84, s. 1879; *TT*, 199, s. 5464-5465; *TCTC*, 180, s. 5622.

¹⁴ “Tongralar, Hsüeh Yen-t'oların kuzeyinde, To-lan-koların doğusunda [yaşarlar]...” Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6140.

¹⁵ “To-lan-kolara (多覽葛), ‘To-lan’ (多濫) da denir. Hsüeh Yen-t'oların doğusunda, Tongra Suyu kıyısında yaşarlar.” Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6142. T'ung-tien de bu bilgiyi doğrulamaktadır: “To-lan-kolar, Hsüeh Yen-t'oların doğu sınırında, Tongra Suyu yakınlarında ikamet ederler.” Bakınız, *TT*, 199, s. 5468.

¹⁶ “Tongralar, Tölöslerin bir diğer boyudur. Hsüeh Yen-t'oların kuzeyinde [ikamet ederler].” Bakınız, *TT*, 199, s. 5467.

¹⁷ *TT*, 199, s. 5466-5467.

Tang Tarihi'ndeki Uygur Monografisi'nin bu hususta hatalı olabileceği anlaşılmaktadır. Kuzeylerinde Hsi-chiehlerin yaşadığı belirtilen¹⁸ Tongraların başkente uzaklığı hususunda da kayıtlarda tutarsızlık görülmektedir: *Yeni Tang Tarihi*'ndeki Uygur Monografisi'ne göre başkente uzaklıkları 7000 küsur *li* iken,¹⁹ *T'ung-tien*'de Ch'ang-an'a 17.500 *li* uzaklıkta ikamet ettikleri kaydedilmiştir.²⁰

Tongra atlarının Bayırkularinkine benzediği ve ayrıca kır atlarının da bulunduğu söylenmektedir. Emsal gösterilen Bayırku atları, Ku-li-kan atlarına benzeyen, tıpkı panter gibi çokça siyah benekli kır atlar olarak betimlenmiştir. Ayrıca Yen-t'o atlarının da Tongralarinkine benzediği ve gövdesi açık renk, yelesi kara, kır donlu atlara sahip oldukları kaydedilmiştir.²¹

Yeni Tang Tarihi'nde 30.000 askerleri olduğu belirtilmekle birlikte genel nüfuslarına değinilmeyen²² Tongraların hane sayısı *T'ung-tien*'de 15.000 olarak verilmiş;²³ fakat bu eserde de asker sayılarına değinilmemiştir. Hane sayısı 30.000, asker sayısı 10.000 olan P'u-kularla²⁴ karşılaştırıldığında, iki boyun hane/asker oranları arasında bir dengesizlik olduğu görülmektedir, zira bu bilgilere göre hane sayısı P'u-kuların yarısı kadar olan Tongralar, P'u-kuların üç katı asker çıkarabilmektedir. İlgili kayıtlarda hane ve asker sayılarına ilişkin hatalı bilgi verilmiş olması mümkünse de, 742 yılı dolaylarında Tongra boyunun lideri olarak görülen A-pu-ssu'nun (Li Hsien-chung) idaresindeki "10.000 küsur hane" ile T'ang sarayına bağlandığına²⁵ ve An Lu-shan'ın, A-pu-ssu'nun "onbinlerce Tongra atlısına" komuta ederek Kitanlara saldırmasını istediğine²⁶ dair veriler Tongraların son derece savaşçı bir boy olduğunu doğrulamaktadır. Her hâlükârda, 626 yılında tahta çıkan T'ang hükümdarı T'ai-tsung'un, P'u-kular ile Tongraların gücünün, Kök Türklere bağlı

¹⁸ HTS, 217B, s. 6145.

¹⁹ HTS, 217B, s. 6140.

²⁰ TT, 199, s. 5467. Tüm bu çelişkili veriler Tölös boylarının yerleşim yerlerinin ayrıntılı olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

²¹ THY, 72, s. 1305-1307.

²² HTS, 217B, s. 6140.

²³ TT, 199, s. 5467.

²⁴ HTS, 217B, s. 6140. Tilla Deniz Baykuzu'nun eserinde, 30.000 çadırılık P'u-ku nüfusunun 70.000 asker çıkarabildiği dile getirilmekle birlikte, bunun bir yazım hatasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira kendisinin kaynak gösterdiği eserde ve P'u-ku Huai-en ile ilgili bir çalışmada P'u-kuların ahali sayısı 30.000, yetmiş asker sayısı 10.000 olarak verilmiştir. Bakınız, Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı Ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s.12; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.257.

²⁵ TT, 199, s.5467.

²⁶ TCTC, 216, s.6910.

boyların en güçlüsü olarak değerlendirilen Hsüeh Yen-t'olara²⁷ boyun eğdirmek için yeterli olduğunu dile getirmesi²⁸ ve yine bazı kayıtlarda Yen-t'oların yıkılışında Uygurlara değinilmeksizin bu iki boyun öne çıkarılması,²⁹ askerî imkânlarının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Tongra Boyunun Siyasi Tarihi

Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığı 552 yılında resmen kurulmuş, "İllig Kagan" unvanını alan Bumın, kardeşi İstemi Yabgu'yu da kaganlığın batısını idare etmekle görevlendirmiştir. Bumın Kagan'ın vefatının ardından sırasıyla oğulları Kara, Mu-kan ve Taspar kaganların idaresinden sonra, İşbara Kagan dönemine (581-587) gelindiğinde Sui hükümdarı, casus elçisi Chang-sun Sheng'in tavsiyesi doğrultusunda, idareci Aşina sülalesi içindeki ihtilafların körüklenerek Kök Türklerin içeriden parçalanması stratejisini benimsemiş ve İstemi Yabgu'dan sonra kaganlığın batısını idare etmeye başlayan oğlu Tardu'ya kurt başlı sancak gönderip kendisini kagan olarak tanımıştır. Ayrıca Tardu'nun yolladığı elçiye, İşbara Kagan'ın elçisinden daha çok saygı gösterilmek suretiyle kaganın Tardu'ya karşı kışkırtılmaya çalışıldığı³⁰ ve Ch'u-lo-hou'nun oğlu³¹ Aşina Jan-kan'ın da kaganlığın bütünlüğüne karşı bir piyon olarak hedef alındığı görülmektedir. Kagan sülalesi içindeki gerilim iyice tırmanıp, İşbara Kagan tıpkı Çinlilerin planladığı gibi yalnız kaldığından,³² nihayetinde Sui hanedanından yardım almak zorunda kalmış ve 587 yılında

²⁷ Yen-t'o lideri İnanç'ın, 628 yılı dolaylarında 70.000 küsur aileye önderlik ettiği belirtilmektedir. Bakınız, *HTS*, 199B, s. 5344. "Hsüeh Yen-t'olar tüm boylar [arasında] en güçlü olanıydı." Bakınız, *TCTC*, 192, s. 6045.

²⁸ "Tongralar [ve] P'u-kuların gücü Yen-t'olara boyun eğdirmek için yeterli fakat harekete geçmiyorlar, [çünkü] benden korkuyorlar." Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6137. Bazı kayıtlarda Yen-t'olar karşısında P'u-kular ve Tongralarla birlikte Uygurların da ismi zikredilmiş ve diğer boyların gücüne de değinilmiş olmakla birlikte, ilgili tüm kayıtlarda P'u-ku ve Tongra boylarının anılmış olması dikkat çekicidir: "Tongralar [ve] P'u-kular gibi on küsur boydan her birinin onbinlerce askeri [var, bu] Yen-t'olara baş eğdirmek [için] yeterli..." Bakınız, *TT*, 199, s. 5466; *TFYK*, 978, s. 3904; 991, s. 3993. "Tongralar, P'u-kular [ve] Uygurlar gibi on küsur boydan her birinin onbinlerce askeri var. Birlikte onlara (Yen-t'olara) saldırmaları [halinde] anında paramparça edebilirler." Bakınız, *TCTC*, 197, s. 6201.

²⁹ "Daha sonra Tölöslerden P'u-kular [ve] Tongralar birlikte Hsüeh Yen-t'olara saldırmış [ve] onları mağlup etmiştir." Bakınız, *TT*, 199, s. 5465.

³⁰ *SS*, 51, s. 1331; *PS*, 23, s. 818.

³¹ Ch'u-lo-hou, İşbara Kagan'ın kardeşidir. Aşina Jan-kan bazı kayıtlarda Ch'u-lo-hou'nun oğlu olarak anılırken, bazılarında İşbara Kagan'ın oğlu olduğu dile getirilmektedir, dolayısıyla şimdiye dek bu hususta farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat Aşina Jan-kan'ın soyundan gelen beylerin Çince mezar kitabeleri sayesinde, Jan-kan'ın Ch'u-lo-hou'nun oğlu olduğu anlaşılmıştır. Bu hususta ayrıntılı bir inceleme için bakınız, Melike Kirilen, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 133-138.

³² İşbara Kagan; Tardu, Aşina Jan-kan ve Mu-kan Kagan'ın oğlu Apa (Ta-lo-pien) gibi kişilerin de katılımıyla Çin üzerine sefere çıkmış ve hızla ilerlemiştir. Fakat Tardu daha güneye inmek istemeyip ordusuyla geri dönmüş, Aşina Jan-kan da Chang-sun Sheng'in tavsiyesiyle İşbara Kagan'ı Tölöslerin isyan ettiğini söyleyerek

hayatını kaybetmiştir.³³ Vasiyeti doğrultusunda T'u-li Şad unvanlı kardeşi Ch'u-lo-hou'nun³⁴ kısa süreli yönetimi ve vefatının ardından, 588 yılında İşbara Kagan'ın büyük oğlu Yung-yü-lü başa geçer. "Hsieh-chia-shih To-na Tou-lan Kagan"³⁵ unvanını alan Yung-yü-lü, töre gereği dul katun Ch'ien-chin Konçuy³⁶ ile siyasi bir evlilik yapmış; fakat Sui hanedanınca son verilen Kuzey Chou hanedanına mensup olduğundan dolayı İşbara Kagan zamanından beri Sui karşıtı siyasi faaliyetlerde bulunan bu konçuy, sonunda eylemleri nedeniyle öldürülmüş ve Tou-lan Kagan da Sui hanedanıyla yeni bir evlilik ittifakı kurmak istemiştir. İşte bu sırada Ch'u-lo-hou'nun kuzeyde ikamet eden T'u-li Kagan unvanlı oğlu Aşina Jan-kan'ın da Sui hanedanıyla temaslarını arttırıp, evlilik talebinde bulunduğu görülmektedir. Esasen Jan-kan'ın askerî gücü yetersiz olduğundan çok daha kolay idare edilebileceği gerekçesiyle, Tou-lan Kagan'ın değil kendisinin teklifi kabul edilmiş ve An-i Konçuy ile evlendirilmiştir.³⁷ Bu saygısızlık karşısında öfkeye kapılan Tou-lan Kagan, daha önce birçok kez savaşmış olmalarına rağmen, 599 yılında batıdaki Tardu ile işbirliği yapmış ve birlikte Jan-kan'ı büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Nihayetinde Jan-kan Çin'e sığınmış, Tou-lan Kagan ile Tardu'nun kuvvetleri Çinlilerce püskürtülmüş ve Jan-kan Çin'de kagan ilan edilip "Ch'i-min Kagan"³⁸ unvanını almıştır. Bu sıralarda bir taraftan da iç isyanlarla mücadele eden Tou-lan Kagan tebaası tarafından öldürülünce, Tardu kendini "Bilge Kagan" ilan etmiş ve ülkede büyük bir karışıklık yaşanmıştır.³⁹ Kök Türklere tabi olmakla birlikte,

kandırınca sefere son verilmiştir. Bakınız, *SS*, 51, s. 1331; *PS*, 23, s. 818. Ardından İşbara Kagan'ın Apa'nın boyuna saldırıp annesinin ölümüne sebep olması üzerine Apa, Tardu'ya sığınmış ve T'an-han Kagan ile Tigin Şad unvanlı beyler de Apa'nın tarafına geçmiştir. Bakınız, *SS*, 84, s. 1868; *PS*, 99, s. 3293.

³³ Kirilen, *a.g.t.*, s. 14-19; Gömeç, *a.g.e.*, s. 38-71; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2014, s. 20-59.

³⁴ Aşina Chung'un ve Yü-she Şad Aşina Mo-mo'nun mezar kitabeleri sayesinde Ch'u-lo-hou'nun tam unvanının "Apa T'u-li Şad Yung-chou Yabgu Baga Kagan" olabileceği anlaşılmıştır. Fakat Aşina Ssu-mo'nun mezar kitabesinde açıkça görüldüğü üzere, kaganlar tahta çıktıklarında şadların önceki unvanlarını değiştirebilmektedir. Dolayısıyla "Apa Şad" ve "T'u-li Şad", Ch'u-lo-hou'nun farklı kaganlar dönemindeki unvanları da olabilir. Bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s. 273.

³⁵ Yung-yü-lü Çin yıllıklarında çoğunlukla kısaca "To-lan Kagan" olarak anılmakla birlikte, "Hsieh-chia-shih To-na" (頡伽施多那) unvanının, Shih (Aşina) Shan-ying'in mezar kitabesi sayesinde Kara Kagan'ın unvanlarından olduğu anlaşılan "Hsieh-chieh So-na" (纁傑娑那) unvanına çok yakın olduğu görülmektedir. Shih Shan-ying, İşbara Kagan'ın Ju-t'an Tigin vasıtasıyla torunudur. Mezar kitabesinden anlaşıldığı üzere, Tou-lan Kagan kardeşi Ju-t'an Tigin'i Hoten yeşiminden bir asa sunmak üzere Sui sarayına yollamış ve bu bey ülkedeki karışıklık nedeniyle bir daha geri dönmemiştir. Bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s. 91-110.

³⁶ Bu hanım ilk olarak Taspar Kagan ile evlenmiştir.

³⁷ *SS*, 51, s. 1333; *PS*, 23, s. 820.

³⁸ Kısaca Ch'i-min Kagan olarak anılan Aşina Jan-kan'ın tam unvanının "I-li Chen-to Ch'i-min Kagan" olduğu ve bunun "fikri ve bilgisi güçlü" anlamına geldiği söylenmektedir. Bakınız, *SS*, 84, s. 1872.

³⁹ Kirilen, *a.g.t.*, s. 19-22; Gömeç, *a.g.e.*, s. 71-75; Taşağıl, *a.g.e.*, s. 59-70

TOBİDER

bu döneme dek hangi hanedan üyesince idare edildiklerine değinilmeyen⁴⁰ P’u-ku ve Tongra boyları, işte bu karışıklık sırasında; Hsüeh Yen-t’olar ve Uygurlar gibi diğer boylarla birlikte, “Külüg Kagan” unvanını alan Aşina Ssu-mo’nun⁴¹ idaresine girmişlerdir. Tardu’nun 603 yılında T’u-yü-hunlara kaçması ve Aşina Ssu-mo’nun da Ch’i-min Kagan’a mağlup olup esir düşmesi üzerine,⁴² Çin destekli Ch’i-min Kagan’a bağlandıkları görülmektedir.⁴³ Ch’i-min Kagan’ın 609 yılında vefat etmesinden sonra, Ta-yeh saltanat döneminin (605-618) ortalarında, Batı Türklerinden Ch’u-lo Kagan’ın Tölöslere saldırıp mal varlıklarına el koyması ve kinlerinden korktuğundan yüzlerce önde gelen yiğidi öldürmesi üzerine, Uygurlar ve Bayırkularla birleşip isyan ettikleri ve kendilerine “erkin” unvanını verdikleri kaydedilmiştir.⁴⁴ Bu hadiseden sonra Ch’i-min Kagan’ın büyük oğlu Shih-pi Kagan’a tabi olan P’u-ku ve Tongra boyları,⁴⁵ İllig Kagan Aşina To-pi’nin idaresi zamanında (621-630), Ch’u-lo Kagan’ın küçük oğlu T’o Şad Aşina She-erh ile Yü-ku Şad’ın⁴⁶ idare

⁴⁰ Kuzeyde ikamet ettiği belirtilen Aşina Jan-kan Çin’e gittiğinde boyların Aşina Ssu-mo’yu kagan ilan ettiği bilgisi, öncesinde bu boylardan bazılarının Jan-kan’ın idaresinde olabileceğini akla getirmektedir. Bakınız, *HTS*, 215A, s. 6039.

⁴¹ Tang tarihlerindeki biyografilerinde yalnızca İllig Kagan (Aşina To-pi) ile aynı soydan geldiği ve babasının “To-liu Şad” olduğu; *Tzu-chih T’ung-chien ve Ts’e-fu Yüan-kuei*’de ise İllig Kagan’ın uzaktan [küçük] amcası olduğu dile getirildiğinden şimdiye dek Aşina soyağacındaki yeri tam olarak tespit edilemeyen Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde; büyük dedesi İllig (Bumın) Kagan, dedesi Ta-pa (Taspar) Kagan ve babası da To-lu Şad olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, I-feng saltanat dönemi (676-679) ortalarında kendisini On Okların kaganı ilan eden Aşina Tou-chih’ya bağlı olarak hareket eden komutan Li Che-fu’nun (李遮匐) da Aşina Ssu-mo’nun oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Tang tarihlerinde, Ssu-mo yabancılara benzediğinden Aşina soyundan olmadığı şüphesiyle şad olamadığı ve “Chia-pi (İlbeğ?) Tigin” olarak görev yaptığı dile getirilmesine rağmen, mezar kitabesi sayesinde; bir kagan torunu olduğu için önce “Po-ssu (Bars?) Tigin” ilan edildiği, ardından “Külüg Kagan” unvanıyla Hsüeh Yen-t’olar, Uygurlar, P’u-kular ve Tongralar gibi boyları yönettiği, Shih-pi Kagan’ın kendisini “Chia-pi (İlbeğ?) Tigin” atadığı ve İllig Kagan’ın da “Lo-shih Tigin” unvanını verdiği görülmektedir. İlgili kitabenin çevirisi ve değerlendirmesi için bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s. 50-87.

⁴² *Yeni Tang Tarihi*’nde, Aşina Jan-kan Sui hanedanına sığındığında çölün kuzeyindeki boyların Ssu-mo’yu kagan ilan ettiği ve Jan-kan ülkesine dönünce Ssu-mo’nun kagan unvanını bıraktığı kaydedilmiş olmakla birlikte, hadisenin detayları yalnızca Aşina Ssu-mo’nun mezar kitabesinde anlatılmaktadır. Buna göre Ssu-mo yakalanıp Sui sarayına götürülmüştür ve hatta Sui hükümdarı Yang’ın Ssu-mo’nun iplerini bizzat çözdüğü, daha sonra da ülkesine dönmek üzere serbest bıraktığı dile getirilmektedir. Ssu-mo’nun Külüg Kagan unvanını almış olması muhtemel 599-603 yılları arasındaki dönem kendisinin 17-21 yaşlarına tekabül etmektedir. Bakınız, *HTS*, 215A, s. 6039; Kirilen, *a.g.t.*, s. 60, 81.

⁴³ *PS*, 22, s. 822.

⁴⁴ “Ta-yeh [saltanat dönemi] ortalarında Ch’u-lo Kagan, Tölös boylarına saldırıp baskı yapmış, tehditle mal varlıklarına el koymuş, ayrıca kinlerinden korktuğundan, yüzlerce önde gelen yiğidi toplayıp haksız yere suçlamıştı. (Burada kullanılan ‘haksız yere suçlamak’ anlamındaki “k’eng” (隄) imi aynı zamanda ‘canlı canlı gömmek’ manasına da gelmektedir.) Wei-holar (Uygurlar) bunun üzerine P’u-kular, Tongralar [ve] Bayırkularla birleşip isyan ettiler. Kendilerine erkin [unvanını verdiler ve] ‘Huei-ho’ adını aldılar.” Bakınız, *HTS*, 217A, s. 6111. Saadettin Gömeç’in tespit ettiği üzere, P’u-ku ve Tongra boyları bu hadisenin ardından Altı Bag Bodun ittifakına dahil olmuştur. Bakınız, Saadettin Gömeç, *Türk Tarihinden İzler II*, Berikan Yayinevi, Ankara 2014, s. 210-211.

⁴⁵ *HTS*, 217B, s. 6134.

⁴⁶ *Eski Tang Tarihi*’ndeki Uygur Monografisi’nde ve *Yeni Tang Tarihi*’ndeki Aşina She-erh’in Biyografisi’nde İllig Kagan’ın oğlu olarak anılan bu bey, Türkler Monografisi’nde “kaganın kardeşi” olarak zikredilmiştir.

ettiği boylar arasında anılmaktadır.⁴⁷ 627 yılında çok kar yağdığından hayvanlar telef olmuş, büyük bir kıtlık yaşanmıştır ve bu sırada Shih-pi Kagan'ın büyük oğlu Aşina Shih-po-pi T'u-li Kagan'a bağlı olduğu anlaşılan Tatabı gibi boyların T'ang hanedanına bağlandığı söylenmektedir.⁴⁸ Yü-ku Şad'a bağlı olan Hsüeh Yen-t'o, Uygur ve Bayırku gibi boylar da ayaklanıp Yü-ku Şad'ı kovmuş ve bu isyanı bastırmakla görevlendirilen T'u-li Kagan da,⁴⁹ Aşina She-erh da başarısız olmuştur.⁵⁰ Farklı kayıtlarda P'u-kuların sert yönetimi nedeniyle İllig Kagan'a karşı tepkili olduğu kaydedilmiş,⁵¹ Tongraların da İllig Kagan'ın yönetimi sırasındaki kargaşada acı çektiği dile getirilmiştir⁵² ve Kök Türklere karşı cazip koşullardan biri olarak T'ang hükümdarına sunulan; "P'u-kular, Tongralar, Uygurlar ve Yen-t'olar gibi boyların ayaklanma planı yaptığı" bilgisinden⁵³ anlaşıldığı üzere, onlar da diğerleri gibi kagana tepki göstermişlerdir. Dolayısıyla, 627 tarihli Tölös ayaklanmasında⁵⁴ P'u-kular ile Tongralar da rol oynamış olmalıdır. İllig Kagan'a baş kaldıran boyların desteğine rağmen kagan olmaya cesaret edemeyen Hsüeh Yen-t'o erkini İnanç, Kök Türkleri dize getirmeye çalışan T'ang hükümdarının desteğiyle 629 yılında Yinçü Bilge Kagan unvanını alarak kaganlığını ilan etmiş⁵⁵ ve kendisine karşı birleşen tüm bu kuvvetler karşısında çaresiz kalan İllig Kagan'ın İşbara Şad Aşina Su-ni-shih'ya sığınması üzerine; Tongraların da dâhil olduğu çeşitli boylar İnanç'a tabi olmuş,⁵⁶ büyük reislerinin de T'ang sarayına [ziyarete] gittiği kaydedilmiştir.⁵⁷

Ayrıca *Tzu-chih T'ung-chien*'deki bir kayıta İllig Kagan'ın ağabeyinin oğlu olduğu söylenirken, bir diğer kayıta T'u-li'nin kardeşi, yani Shih-pi Kagan'ın oğlu olarak anılmaktadır. Bakınız, *CTS*, 195, s. 5196; *HTS*, 110, s. 4114; 215A, s. 6036; *TCTC*, 192, s. 6045; 193, s. 6082; Kirilen, *a.g.t.*, s. 175.

⁴⁷ *CTS*, 109, s. 3288; *HTS*, 110, s. 4114. İllig Kagan ayrıca Börü Şad'ı Hsi (霫) boyunu, T'ung Tigin'i Soğd boyunu, Hu Tigin'i Hu-hsüeh boyunu idare etmekle görevlendirmiş; kimliğine değinilmeyen kardeşini Yen-t'oları yönetmek üzere "Yen-t'o Şad" ilan etmiş ve ağabeyi Shih-pi Kagan'ın Ni-p'u Şad unvanlı oğlu Aşina Shih-po-pi'yi de "T'u-li Kagan" ilan edip Kitanlar ve Mo-holar (靺鞨) gibi boyların idaresiyle görevlendirmiştir. Bakınız, *HTS*, 215A, s. 6038. *Eski Tang Tarihi*'nde de T'u-li'nin Tatabılar ve Hsiler (霫) gibi on küsur boyu idare ettiği kayıtlıdır. Bakınız, *CTS*, 194A, s. 5160.

⁴⁸ *CTS*, 194A, s. 5160.

⁴⁹ *CTS*, 194A, s. 5158; *HTS*, 215A, s. 6034.

⁵⁰ *HTS*, 110, s. 4114.

⁵¹ *WHTK*, 344, s. 20.

⁵² *TT*, 199, s. 5467.

⁵³ *CTS*, 68, s. 2507; *HTS*, 89, s. 3756; TFKYK, 366, s. 885.

⁵⁴ "Chen-kuan [saltanat döneminin] ilk yılında (627) Tölöslerden Uygurlar [ve] Hsüeh Yen-t'olar gibi [boylar] ayaklanmış, Yü-ku Şad'ı Ma-lieh Dağı'nda yenilgiye uğratmış, She-erh [da] yardıma [gidip] onlara saldırmış [fakat] başarılı olamamıştı." Bakınız, *HTS*, 110, s. 4114.

⁵⁵ *TCTC*, 193, s. 6061-6062; *CTS*, 199B, s. 5344.

⁵⁶ *TCTC*, 193, s. 6062.

⁵⁷ *HTS*, 215A, s. 6034-6035. Aynı eserde daha genel bir söylemle, 629 yılında Bayırkuların da P'u-kular, Tongralar, Hsiler (奚) ve Hsiler (霫) gibi [T'ang] sarayına gittiğine dair de bir kayıt bulunmaktadır. Bakınız,

TOBİDER

İllig Kagan'ın birkaç ay sonra (630) yakalanıp Çin'e götürüldükten çok kısa bir süre sonra burada vefat etmesiyle Kök Türklerin bir fetret dönemine girdiği ve bu sırada kuzeyde Yen-t'oların güçlendiği görülmektedir. Shih-pi Kagan'ın küçük oğlu Chieh-she-shuai'ın (Kür Şad) 639 yılındaki ihtilal girişiminden⁵⁸ sonra ise, T'ang hükümdarı hem Türklerin bu kadar yakınında bulunmasından korktuğundan, hem de Hsüeh Yen-t'oların onların yokluğu sayesinde gittikçe güçlenmesi üzerine kuzey sınırında bir tampon oluşturmak amacıyla, "Li" hanedan soyadını verdiği ve kagan ilan ettiği Aşina Ssu-mo'yu idaresindeki kitleyle Sarı Nehir'in güneyine yerleşmeye yollamıştır.⁵⁹ Dolayısıyla, Kök Türklerin kuzeye dönmesinden korkan Yinçü Bilge Kagan İnanç da, T'ai-tsung tören düzenlemek üzere T'ai Dağı'na gideceğinden askerlerin ona eşlik edeceğini ve sınırların savunmasız kalacağını düşünerek, Aşina Ssu-mo'yu ele geçirmek için harekete geçmiştir. Hsüeh Yen-t'olara tabi olan Tongralar da böylece Yen-t'olar ve Uygurlarla birlikte⁶⁰ çölü geçip, bir zamanlar "Külüg Kagan" unvanıyla kendilerini yönetmiş olan Aşina Ssu-mo'ya saldırmışlardır.⁶¹ Bu sıralarda Yen-t'oların evlilik yoluyla akrabalık kurma teklifini değerlendiren T'ai-tsung'un sözleri, hem Tongra ve P'u-ku boylarının gücüne dikkat çekmesi, hem de kendisinin Yen-t'oları saf dışı bırakma planını ifşa etmesi bakımından önemlidir.⁶²

HTS, 215A, s.6140. Bu hadise *Tzu-chih T'ung-chien*'de şöyle aktarılmaktadır: "Dokuzuncu ayda, Kök Türk erkinlerinden dokuz kişi, komutalarındaki 3000 atıyla gelip teslim oldu. Bayırkular, P'u-kular, Tongralar [ve] Hsilerin reisleri de komutalarındaki kitlelerle gelip teslim oldular." Bakınız, *TCTC*, 193, s. 6066.

⁵⁸ Shih-pi Kagan'ın oğlu ve T'u-li'nin kardeşi olan bu kahraman Türk beyi, 639 yılında T'ang hükümdarı T'ai-tsung'u bertaraf edip, T'u-li'nin oğlu olan Ho-lo-hu'yu kagan ilan etmek için kırk kadar destekçisiyle harekete geçmiş, ancak hadiselerin planlandığı şekilde cereyan etmemesi üzerine yakalanarak katledilmiştir. Bakınız, Saadetin Gömeç, *Türk Tarihinden İzler I*, Ankara 2014, s. 134-135; Gökçen Kapusuzoğlu, "Tarihî Bir Kişilik Olarak Kür Şad Ve 639 Yılı", *Gazi Türkiyat*, S. 21, Ankara 2017, s. 125-128.

⁵⁹ Aşina Ssu-mo'nun mezar kitabesinde ve Çin yıllıklarında kendisine değinilmemekle birlikte, Ssu-mo'nun yanına defnedilmesi ve şahsi mezar kitabesi sayesinde haberdar olduğumuz eşinin de Yen-t'o soylu olduğu görülmektedir. Ssu-mo bu sırada I-mi Ni-shu İlbeg Kagan ilan edilirken, eşi de Tonga Bilge Katun unvanını almış olmalıdır. Şahsi mezar kitabesine göre bu hanımın babası Külüg Tarkan, dedesi Mo-han Tarkan ve büyük dedesi de Baga Çor Erkin'dir. Bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s.47-48; Wu Kang- Wang Chin-yang, *Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺 (Tang Metinleri Derlemesine İlaveler)*, C. 3, Hsi-an 1996, s. 339-340.

⁶⁰ *Tzu-chih T'ung-chien*'de bu boylara P'u-kular, Mo-holar ve Hsiler de ilave edilmiştir. Bakınız, *TCTC*, 196, s. 6170.

⁶¹ *CTS*, 69, s. 2518; *TCTC*, 196, s. 6170-6171; *TFYK*, 357, s. 817. *TFYK*'nin 985. ve 995. tomarlarında Uygurlar ve Tongralara ek olarak P'u-kular, Mo-holar ve Hsiler de anılmaktadır. Buna göre, tüm Yen-t'o zırhlı atlıları ile bu boylara mensup 200.000 kişilik bir kitle, her askere dört at düşecek şekilde, Ssu-mo'ya karşı saldırıya geçmiştir. Bakınız, *TFYK*, 985, s. 3949; 995, s. 4016.

⁶² "Geçmişte Han [hanedanı zamanında] Hunlar güçlüyken, Çin [onlara] karşı koyamıyordu, dolayısıyla güzel kızları süsleyip Ch'an-yülerle evlendiriyorlardı. Artık kuzey yabancıları zayıf, onları kontrol edebiliyorum, ayrıca Yen-t'olar ihtiyatla bana hizmet ediyorlar, yeni kurulan [bir devlet oldukları için] kitlelerce kabul görme hususunda bana bel bağlıyorlar. Tongralar ve P'u-kuların gücü Yen-t'olara boyun eğdirmek için yeterli fakat harekete geçmiyorlar, [çünkü] benden korkuyorlar." Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6137. *Yeni Tang Tarihi*'nde yalnızca P'u-ku ve Tongra boylarının kuvvetine dikkat çekilirken, diğer kaynaklarda genel olarak on küsur

TOBİDER

645 yılında Yen-t'o lideri İnanç'ın vefatının ardından küçük oğlu Ssu Yabgu Pa-cho, ağabeyi T'u-li-shih Kagan'ı gafil avlayıp öldürerek tahta çıkmış ve "Hsieh-li Chü-li Hsüeh Sha (İllig Külüg Hsüeh? Şad) To-mi Kagan" unvanını almıştır.⁶³ Fakat karakteri ve haksız eylemleri nedeniyle⁶⁴ halkın bağlılığını kazanamadığından; Uygurların lideri T'u-mi-tu, P'u-kular ve Tongralarla birlikte ona saldırıp mağlup etmiştir.⁶⁵ To-mi Kagan'dan sonra başa geçen To-mo-chih'nin da Tokuz Oguzların bağlılığını kazanamayıp nihayetinde Çin sarayına gitmesiyle Yen-t'o idaresinin çöktüğü görülmektedir. Bundan sonra Tongralar, P'u-kular, Uygurlar, Bayırkular, To-lan-kolar, İzgiller, Edizler, Ch'i-piler, Tieh-chiehler, Hunlar ve Hu-hsüehlerin elçi yollayıp T'ang hanedanına bağlılıklarını sundukları bildirilmektedir.⁶⁶ 646 yılının sekizinci ayında Tongraların da dâhil olduğu onbir boy elçi yollamış, hükümdar T'ai-tsung da isteklerini görüşmek üzere Ling-chou'ya gitme kararı almıştır. Fakat, T'ai-tsung'un ilgili bir fermanında, Ch'i-pilerden sonra diğer boyların da tabi olduğu ve yalnızca P'u-kular ile Tongraların halâ nafîle bir direnç gösterdikleri dile getirilmektedir.⁶⁷ Dokuzuncu ayda, erkinler ile ilteberlerin yolladığı elçilerin art arda geldiği ve sayılarının

boyun gücüne değinilmiş olup, *Tzu-chih T'ung-chien*'de P'u-kular ve Tongralarla birlikte Uygurların ismi de zikredilmektedir: "Artık Çin güçlü ve kuzey yabancıları zayıf, bin Han askeri onlardan onbinlercesine saldırabilir. Yen-t'oların yerlerde sürünüp (elinden geleni yapıp) secde etmesi, her isteğini yerine getirmesi [ve] kibirle ihmalkâr davranmamasının sebebi hükümdar olarak tahtı yeni kazanmış olmalarıdır. Birlikte yaşayan [boylar] onların asıl tebaası değil, büyük ülke (Çin) sayesinde o kitlelerin itaat etmelerini sağlıyorlar. Tongralar [ve] P'u-kular gibi on küsur kavimden her birinin onbinlerce askeri [var, bu] Yen-t'oları yönetmek [için] yeterli; harekete geçmeye cesaret edememelerinin sebebi Yen-t'oları benim tahta çıkarmış olmam [ve] Çin'den korkmalarıdır. Şimdi kızlarımızı onlarla evlendirirsek, büyük ülkenin (Çin'in) damadı [olarak] saygınlıkları hayli artar, zümreler [onlara daha] çok destek olur, çeşitli soylardan [oluşan] boylar ona daha fazla saygıyla itaat eder. Yabancılar minnet ve sadakatten ne anlar? Birazcık [bile] hallerinden memnun olmayıp, komutalarındaki askerlerle güneye inerler, buna besle kargayı oysun gözünü denir. Bugün onlara kızlarımızı [vermezsek] görev oldukça basittir. Çeşitli soylardan boylar, onları (Yen-t'oları) terk ettiğini öğrenince, Yen-t'olarla rekabete girip saldırmaları kesindir." Bakınız *TT*, 199, s. 5466. "Tongralar, P'u-kular [ve] Uygurlar gibi on küsur boydan her birinin onbinlerce askeri var. Birlikte onlara saldırmaları hâlinde anında paramparça edebilirler..." Bakınız, *TCTC*, 197, s. 6201. "Tongralar [ve] P'u-kular gibi on küsur boyun onbinlerce askeri [var] ve güçleri Yen-t'oları baş eğdirmek için yeterli. Harekete geçmeye cesaret edememelerinin sebebi Yen-t'oları benim [tahta] çıkarmış olmam [ve] Çin'den korkmalarıdır." Bakınız, *TFYK*, 978, S. 3904; 991, s. 3993.⁶³ *CTS*, 199B, s. 5346.

⁶⁴ "Hsüeh Yen-t'o To-mi Kagan'ın hoşgörüsüz [ve] fevri [bir] tabiatı [vardı]. Şüpheli [ve] kıskançtı, nazik [biri] değildi. Babası zamanındaki kıymetli memurları ihraç etmiş, özellikle şahsen yakın olduklarını [göreve getirmişti ve] halkı [ona] bağlı değildi. To-mi çok [kişiyi] öldürdüğünden insanlar huzursuzdu." Bakınız, *TCTC*, 198, s. 6236-6237. "Pa-cho'nun hoşgörüsüz [ve] fevri [bir] tabiatı [vardı]. İdaresindekilere [karşı] merhametsizdi, pek çoğunu katletmişti [ve] tebaası ona bağlı değildi." Bakınız, *CTS*, 199B, s. 5346-5347.

⁶⁵ *TCTC*, 198, s. 6237. *TFYK*'nin 973. tomarında To-mi Kagan'ı "Uygur lideri T'u-mi-tu ile çeşitli boyların" mağlup ettiği söylenirken, 985., 991. ve 995. tomarlarda yalnızca P'u-ku ve Tongra boyları öne çıkarılmıştır. Bakınız, *TFYK*, 973, s. 3865; 985, s. 3950; 991, s. 3992; 995, s.4016. *Eski Tang Tarihi*'nde ise bu beyin Uygurlarca öldürüldüğü dile getirilmektedir. Bakınız, *CTS*, 199B, s. 5347.

⁶⁶ *Yeni Tang Tarihi*'nde "Tölöslerin onbir boyu"ndan söz edilirken, *Tzu-chih T'ung-chien*'de boy adları açıkça belirtilmiştir. Bakınız, *HTS*, 217A, s. 6112; *TCTC*, 198, s. 6238-6239.

⁶⁷ Ekrem, *a.g.m.*, s. 200; Tong Kao vd., *Ch'üan T'ang Wen 全唐文 Tang Metinleri Derlemesi*, 8, (平薛延陀幸靈州詔), s. 4.

TOBİDER

International Journal of Social Sciences
Volume 6/1 2022 Spring p. 123-145

binlerle sayıldığı kayıtlıdır.⁶⁸ Nihayetinde, 647 yılında Yen-t'oların Sarı Nehir Dönemeci bölgesindeki toprakları T'ai-tsung tarafından askerî valilikler ve yabancı vilayetleri şeklinde düzenlenmiş ve Tongralar Kuei-lin askerî valiliğinde ikamet etmiştir.⁶⁹ Bu sırada Tongra ilteberinin "Shih-chien Çor (时健啜)" olduğu ve diğer boyların liderleriyle birlikte T'ang sarayında bir ziyafete katıldığı görülmektedir.⁷⁰ Tüm boy liderleri askerî vali veya vali ilan edilmiş, bazılarına askerî unvanlar da verilmiştir. Tongraların başındaki İlteber Shih-chien Çor'un da "askerî vali" ve "Sol Ling-chün Büyük Generali" ilan edildiği görülmektedir.⁷¹ *T'ung-tien* ile *Wen-hsien T'ung-k'ao*'nun yalnızca Tongralara ayrılan kısa bölümünde, Shih-chien Çor T'ang sarayına bağlılığını sunduktan sonra, T'ien-pao saltanat döneminin (742-756) başlarına kadar Tongralardan haber alınmadığı belirtilmiştir⁷² ve *Yeni Tang Tarihi*'nde de hadiseler An Lu-shan'ın isyanıyla (755) devam ettirilmiştir.⁷³ Oysa 660 yılında, Ling-chou askerî valisi Cheng Jen-t'ai komutasındaki T'ang ordusunun İzgiller, Bayırkular, P'u-kular ve Tongralardan oluşan dört boyu bastırmakla görevlendirildiği görülmektedir.⁷⁴ Kayıtlara göre Cheng Jen-t'ai yapılan üç savaşta da galip olmuş ve boyların peşine düşüp liderlerin başını aldıktan sonra geri dönmüştür;⁷⁵ fakat geride kalanlara boyun eğdiremediği anlaşılmaktadır, zira P'o-jun'un vefatından sonra⁷⁶ Uygurların başına geçen Pi-su-tu, hemen 661 yılında P'u-kular ve Tongralarla birlikte Çin sınırlarını ihlal etmiştir.⁷⁷ T'ang elçisini de öldürüp ayaklanan Tölöslere karşı Çin hükümdarı Cheng Jen-t'ai'ı Tölös bölgesi sefer ordusu başkomutanı olarak görevlendirmiş, Yen-jan askerî valisi Liu Shen-li ile Sol Muharip Muhafızlar Komutanı Hsüeh Jen-kuei'i de onun yardımcıları yapmıştır. Ayrıca Hsiao Ssu-yeh de Selenge bölgesi sefer ordusu komutanlığına getirilmiş ve yardımcısı olarak Sol

⁶⁸ *CTS*, 3B, s. 59. Ling-chou'daki toplantı sırasında beşer kelimelik cümlelerden ibaret bir şiirin de taşta kazınıp, bu hadisenin anlatıldığı kaydedilmiştir. *TFYK*'de Uygurlar, Bayırkular, Tongralar, P'u-kular, To-lan-kolar, İzgiller (Ssu-chieh), Edizler, Kitanlar, Hsi-chiehler, Hunlar ve Hu-hsüehler gibi "on üç" boyun elçi yolladığı dile getirilmektedir. Bakınız, *TFYK*, 977, s. 3894.

⁶⁹ *CTS*, 195, s. 5196; 199B, s. 5348; *HTS*, 217A, s. 6112; *TCTC*, 198, s. 6244; *TFYK*, 956, s. 3824.

⁷⁰ *TCTC*, 198, s. 6242.

⁷¹ *HTS*, 217B, s. 6141.

⁷² *TT*, 199, s. 5467; *WHTK*, 344, s. 3016.

⁷³ *HTS*, 217B, s. 6141.

⁷⁴ *HTS*, 3, s. 60; 217B, s. 6140; *TCTC*, 200, s. 6322; *TFYK*, 986, s. 3954. Bu hadise *HTS* ve *TFYK*'ye göre 8. ayda, *TCTC*'ye göre 9. ayda gerçekleşmiştir.

⁷⁵ *TFYK*, 986, s. 3954; *TCTC*, 200, s. 6322.

⁷⁶ T'u-mi-tu'nun oğlu olan P'o-jun'un vefatından sonra Uygurların başına geçen liderlere ilişkin kayıtlarda farklılıklar ve belirtilen tarihler arasında da bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bakınız, Erkin Ekrem, "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Ankara 2008, s. 58-61.

⁷⁷ *CTS*, 195, s. 5198.

Karargah Muhafızları Komutanı Chiang Jen-shih görevlendirilmiştir.⁷⁸ Hsüeh Tsung-cheng'in dikkat çektiği üzere, tek bir sefer için bu ünlü komutanların görevlendirilmesi isyanın ciddiyetini ortaya koymaktadır.⁷⁹ Çin yıllıklarında mahir bir okçu olarak anılan Hsüeh Jen-kuei ile T'ang ordusunun yaklaştığını öğrenip 100.000 küsur kişilik bir ordu toplayan⁸⁰ Tokuz Oguzların karşılaşması şöyle aktarılmaktadır:

Hsüeh Jen-kuei askerlere komuta ederek Kök Türklerin Dokuz Boyu'na T'ien-shan'da saldıracaktı. Yola çıkmadan, Kao-tsung [bir] zırh çıkarıp Jen-kuei'e onu test etmesini emrederek [şöyle] dedi: "Kadim [zamanların] mahir okçuları zırhın yedi katmanını delermiş, siz de beş katmanını vurun." Jen-kuei vurdu ve [zırhı] deldi. Kao-tsung çok şaşırды ve sağlam bir zırh seçip ona bahşetti. O sırada Tokuz Oguzların 100.000 küsur [askerlik bir] kitlesi vardı, yiğit ve güçlü onlarca kişiyi öne çıkarıp meydan okudular. Jen-kuei üç ok attı [ve] üçünü vurup öldürdü, geriye kalanlar atlarından inip (cayıp) teslim olmayı rica ettiler [fakat] Jen-kuei sonradan tehlike [yaratacaklarından] korkarak onları [haksız yere] katletti⁸¹. Hemen çölün kuzeyinde geriye kalan kitle [üzerine] ordu sevk etti, onların sahte yabguları [olan] üç kardeşi yakalayıp döndü. Orduda [şöyle bir] şarkı [söylendi]: "Komutan üç okla T'ien-shan'ı bastırды, kahramanlar şarkılar söyleyerek Yeşim Geçit'e girdiler." ⁸²

Burada daha ziyade Hsüeh Jen-kuei'in okçuluğunu metheden mübalağalı bir söylem görölse de, T'ang ordusunun teslim olanları katlettiği ve hayatta kalanlara karşı taarruza geçip üç lideri ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Hemen aynı ifadelere yer verilen *Yeni Tang Tarihi*'nde de bu hadiseden sonra Tokuz Oguzların zayıfladığı dile getirilmektedir.⁸³

Kök Türk Kaganlığı'nın İltiş Kagan önderliğinde yeniden yükselişinden üç yıl kadar sonra, 685 yılında Tokuz Oguzlar arasında çok büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Hemen ardından patlak veren T'ang karşıtı isyanın liderleri Tongra ve P'u-ku boyları olarak anılmaktadır ve sonuç olarak iki boyun liderinin de idam edildiği kaydedilmiştir.⁸⁴

⁷⁸ TCTC, 200, s. 6326.

⁷⁹ Hsüeh, *a.g.m.*, s. 11.

⁸⁰ TCTC, 200, s. 6327; TFYK, 846, s. 3218.

⁸¹ Burada esasen "diri diri gömmek" anlamına gelen, fakat eski Çin yıllıklarında düşman askerlerini öldürdükten sonra cesetlerini üst üste yığma eylemine işaret edebilen k'eng sha (坑殺) sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcüğün "haksız yere suçlamak" manasında bir yan anlamı da bulunduğundan, en geniş anlamıyla "haksız yere büyük bir katliam yapmak" veya "masumları katletmek" şeklinde de yorumlanmaktadır.

⁸² TFYK, 846, s. 3218. Erkin Ekrem bu karşılaşmanın tarihini 661 yılının üçüncü ayının birinci günü (25 Mart 662) olarak tespit etmiştir. Bakınız, Ekrem, *a.g.m.*, s. 206.

⁸³ HTS, 111, s. 4141.

⁸⁴ Ch'en Tzu-ang (陳子昂), *Ch'en Tzu-ang Chi* 陳子昂集, s. 100, Shanghai Ku-chi Ch'u-pan-she, Shanghai 2017.

İlteriş Kagan'ın vefatından sonra (691), oğulları Bilge Tigin ve Köl Tigin henüz küçük olduğundan, idareyi kardeşi Kapgan Kagan devralmıştır.⁸⁵ Pek çok zaferinin yanı sıra, Ordos'taki altı vilayette yaşayan Türkleri de kendisine bağlayan Kapgan Kagan, Çin yıllıklarına göre yaşlandıkça daha sert davranmaya başlayarak tebaasını kendinden uzaklaştırmış, yönetiminin son yıllarında ülkede isyanlar artmış ve ayrışmalar yaşanmıştır.⁸⁶ 715 yılı dolaylarında Aşina Bilge Tigin unvanlı bir beyin de, idaresindeki kitleyle birlikte T'ang hanedanına bağlandığı ve muhtemelen aynı yıl içinde T'ang hükümdarı Hsüan-tsung tarafından Tokuz Oguzları barışçıl yöntemlerle itaat altına almakla görevlendirildiği görülmektedir.⁸⁷ 716 yılında Bayırkuların üzerine yürüyüp, onları büyük bir yenilgiye uğratan Kapgan Kagan, Çin yıllıklarındaki genel söyleme göre sefer dönüşünde yeterince önlem almadığından tuzağa düşürülmüş⁸⁸ ve başı kesilerek katledilmiştir. Bundan sonra; Bayırkular, Uygurlar ve Hsiler ile birlikte P'u-kular ve Tongraların da T'ang hanedanına bağlandığı ve Ta-wu garnizonunun kuzeyine yerleştikleri kayıtlıdır.⁸⁹ *Tzu-chih T'ung-chien*'e göre, 718 yılı itibarıyla P'u-ku askerî valisi "Yeh-le-ko", Tongra askerî valisi "Bilge Mo Çor", Bayırku askerî valisi "Hsieh-chih-lüeh", Hsi askerî valisi "Pi-yen" ve Uygur askerî valisi "I-chien İlteber" olup, T'ang ordusuna yardım ettiklerinden hepsi T'ien-ping garnizonuna genel vali atanmıştır. Ayrıca, bir hadise olmadığı zaman her birinin boyuna dönüp hayatını kazandığı ve kendilerine sık sık destek sağlandığı da belirtilmektedir.⁹⁰ 719 yılının üçüncü ayında T'ang sarayında Tongralar ile Kitanlara bir ziyafet verildiği ve muhtemelen önde gelenlerine 100'er parça eşya dağıtıldığı kayıtlıdır.⁹¹ Dördüncü ayda Tongra lideri Mo Çor'un T'ang sarayına elçi yollayıp hediyeler sunduğuna dair de bir kayıt

⁸⁵ *CTS*, 194A, s. 5168; *HTS*, 215A, s. 6044-6045.

⁸⁶ Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2011, 4. Baskı, s. 158-160.

⁸⁷ Bu bilgi yalnızca Aşina Bilge Tigin'in mezar kitabesinde mevcuttur. Bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s. 208-217; *CTWP*, C. 3, s. 59-60.

⁸⁸ Saadettin Gömeç'in dikkat çektiği üzere Kapgan Kagan'ın ölümü pek çok sebepten ötürü bir pusuyla açıklanamayacak kadar esrarlıdır. Bakınız, Gömeç, *a.g.e.*, s. 162-163. Ayrıca şahsi mezar kitabesinde Aşina Bilge Tigin de kaganın katliyle ilişkilendirilmiş olup, hemen bu tarihlerde T'ang sarayınca terfi ettirilmesi ve eski kavminin idaresinin de kendisine verilmesi dikkat çekicidir. Bakınız, Kirilen, *a.g.t.*, s. 210, 216.

⁸⁹ *Yeni Tang Tarihi*'nde bu hadiseye karışan boylardan bazıları zikredilmiştir: "Tu-hsieh-chih ölünce, oğlu Fu-ti-fu [tahta] çıktı. Ertesi yıl Kapgan'a (Mo-ch'o) saldırıp öldürmede T'ang [hanedanına] yardım etti. Bunun üzerine diğer boylardan I-chien İlteber ile Tongralar, Hsiler ve diğerleri hep geldi, [hükümdarın] fermanıyla boyları Ta-wu garnizonunun kuzeyine yerleştirildi." Bakınız, *HTS*, 217A, s. 6114. Öte yandan *Tzu-chih T'ung-chien*'de beş boydan söz edilmekte olup, hepsinin ismine yer verilmiştir: "Bayırku, Uygur, Tongra, Hsi [ve] P'u-kular [olmak üzere] beş boyun hepsi gelip tabi oldu [ve] Ta-wu garnizonunun kuzeyine yerleştirildiler." Bakınız, *TCTC*, 211, s. 6719.

⁹⁰ *TCTC*, 212, s. 6732.

⁹¹ *TFYK*, 974, s. 3873.

mevcuttur.⁹² 720 yılında, P’u-kuların askerî valisi olarak görülen Chüeh-mo⁹³ ile Edizlerin (Hsieh-tieh), Shou-hsiang şehri yakınlarında yaşadıkları ve Bilge Kagan yönetimindeki Kök Türklerden gizlice destek alıp şehri ele geçirmeyi planladıkları görülmektedir.⁹⁴ Bu planı öğrenen Shuo-fang büyükelçisi Wang Chün, P’u-ku lideri Chüeh-mo gibi kişileri⁹⁵ bir ziyafet bahanesiyle Shou-hsiang şehrinde toplamış ve pusudaki askerler hepsini katletmiştir.⁹⁶ *Eski Tang Tarihi* öldürülenlerin sayısını 1000 küsur olarak vermiş;⁹⁷ *Tzu-chih T’ung-chien* de, Sarı Nehir Dönemeci’ndeki tabi hanelerin neredeyse tükendiğini kaydetmiştir.⁹⁸ Bunun üzerine, Ta-t’ung ve Heng-yeh garnizonları civarında yaşayan Tokuz Oguz boylarının korkuya kapıldığı belirtilirken, özellikle Bayırkular ile Tongralar anılmaktadır.⁹⁹

Pan Köl Tigin’in oğlu Ozmuş Kagan döneminde, Tongraların lideri olduğu anlaşılan A-pu-ssu’nun “Sağ Yabgu” olarak görevlendirildiği görülmektedir. Fakat Ozmuş Kagan’ın mağlubiyeti üzerine, 742 yılında¹⁰⁰ A-pu-ssu idaresindeki 10.000 küsur haneyle Çin’e tabi olmuş ve Shuo-fang’ın bağlı olduğu Ho-nan topraklarına yerleşmişlerdir. Tongralara erzağın yanı sıra, her yıl yüzbinlerce top ipek verildiği ve Sarı Nehir Dönemeci’ndeki idari bölge ile ilçelerdeki ambarların boşaldığı kayıtlıdır.¹⁰¹ Uzun boylu, yapılı ve son derece kıvrak zekâlı biri olarak tasvir edilen¹⁰² A-pu-ssu’ya da “Li Hsien-chung” (李獻忠) adı¹⁰³ ile “Feng-hsin Prensi” asalet unvanı verilmiş ve Shuo-fang genel vali yardımcılığına getirilmiştir.¹⁰⁴ Bu bey

⁹² *TFYK*, 971, s. 3848.

⁹³ Günümüz sesletimiyle “Shao-mo” (勺磨) okunan bu ad, *Tzu-chih T’ung-chien*’deki ilgili not doğrultusunda “Chüeh-mo” olarak düzeltilmiştir. Bakınız, *TCTC*, 212, s. 6740.

⁹⁴ *TCTC*, 212, s. 6740-6741.

⁹⁵ Hadise üzerine en ayrıntılı bilgiyi veren *Tzu-chih T’ung-chien*’de P’u-ku askerî valisi “Chüeh-mo gibi kişiler”den bahsedilirken, *Yeni Tang Tarihi*’nde “A-pu-ssu ve diğerleri”, *Eski Tang Tarihi*’nde ise “A-pu-ssu gibi 1000 küsur kişi”den söz edilmektedir. Bakınız, *TCTC*, 212, s. 6740; *CTS*, 97, s. 3052; *HTS*, 125, s. 4407. T’ien-pao saltanat döneminin (742-756) başlarında Tongraların liderinin “A-pu-ssu” olarak anıldığı görülmekle birlikte, 720 yılında gerçekten katledilmesi halinde farklı kişiler oldukları aşikârdır. Fakat 720 yılındaki hadisede, Tokuz Oguzlardan özellikle Tongralar ile Bayırkuların korkuya kapılması göz önüne alındığında, idam edilen A-pu-ssu’nun da bir Tongra lideri olabileceği akla gelmektedir. Bakınız, *TT*, 199, s. 5467.

⁹⁶ *TCTC*, 212, s. 6740-6741; Gürhan Kırilen, *Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 168, 171.

⁹⁷ *CTS*, 97, s. 3052.

⁹⁸ *TCTC*, 212, s. 6741.

⁹⁹ *CTS*, 97, s. 3052; *HTS*, 125, s. 4407; *TCTC*, 212, s. 6741.

¹⁰⁰ *TCTC*, 215, s. 6855.

¹⁰¹ *TT*, 199, s. 5467.

¹⁰² *HTS*, 225A, s. 6415.

¹⁰³ *HTS*, 193, s. 5545; *TCTC*, 216, s. 6910.

¹⁰⁴ *TCTC*, 216, s. 6910.

T'ang hükümdarının sevdiği kişilerden biri olmakla birlikte, An Lu-shan'ın ondan hiç hoşlanmadığı¹⁰⁵ ve kendisinin de An Lu-shan'dan çekindiği anlaşılmaktadır. *Tzu-chih T'ung-chien*'e göre, An Lu-shan hükümdara dilekçe sunup A-pu-ssu'nun onbinlerce Tongra atlısına komuta ederek Kitanlara saldırmasını istemiş, fakat A-pu-ssu bu sırada An Lu-shan'ın kendisine zarar vereceğinden korktuğundan gitmek istememiş ve ısrar edilince komutasındakilerle birlikte ambarları büyük ölçüde yağmalayıp Gobi Çölü'nün kuzeyine dönmüştür.¹⁰⁶ Ardından Uygurlara mağlup olunca kitlesi dağılmış ve Karluklara kaçmasına rağmen ele geçirilip başkentte idam edilince, kendisine bağlı bazı Tongra askerleri de An Lu-shan'ın idaresine girmiştir.¹⁰⁷ *Tzu-chih T'ung-chien*'in 216. tomarında; Tongralar, Hsiler ve Kitanlardan An Lu-shan'a tabi olan 8000 küsur kişiden söz edilmektedir.¹⁰⁸ An Lu-shan

¹⁰⁵ “Hsien-chung yetenekli [ve] akıllıydı, An Lu-shan'ın altında kalmadı, Lu-shan ondan nefret ediyordu.” Bakınız, *TCTC*, 216, s. 6910. “[An] Lu-shan onun yeteneğini çok kıskanıyordu, emri altına girmeyince ona saldırıp ele geçirmek istedi [ve] bu yüzden dilekçe sunup kendisine yardımcı olmasını rica etti.” Bakınız, *HTS*, 225A, s. 6415.

¹⁰⁶ *TCTC*, 216, s. 6910.

¹⁰⁷ *WHTK*, 344, s. 20; *TT*, 199, s. 5467. *Yeni Tang Tarihi* 217b'de Tongra boyu hakkında bilgi verilirken: “...Reisleri İlteber Shih-chien Çor, Sol Ling-chün Büyük Generali ilan edildi ve askerî vali [unvanı] verildi. An Lu-shan isyan ettiğinde onun/onların (其) askerlerini ele geçirip kullandı...” ifadesi kullanılmıştır. Buradaki “其” imi “onun” değil, “onların” yani Tongraların askerlerini kullandı şeklinde tercüme edilmelidir. Zira An Lu-shan zamanında Tongraların lideri A-pu-ssu'dır ve İlteber Shih-chien Çor bir asır kadar önce, 647 dolaylarında liderlik yapmıştır. Bakınız, *HTS*, 217B, s. 6041. Wen-hsien T'ung-k'ao'da ilgili ifadedeki “其” imi açıkça A-pu-ssu'dan bahsedildikten sonra kullanılmaktadır.

¹⁰⁸ *TCTC*, 216, s. 6905. *Yeni Tang Tarihi*'nde bu kişilerin sayısı 8000 olarak kayıtlıdır. Bakınız, *HTS*, 225A, s. 6414. Ayrıca, *An Lu-shan Shih-chi*'deki bir kayıttaki Hsi boyu yerine Shih-weiler (室韋) Yeh-lo-holar ile birlikte anılmaktadır. Fakat bu kayıttaki en dikkat çekici ifade An Lu-shan'ın ordusundan bahisle kullanılan “baba-oğul ordusu”dur (父子軍). Bakınız, Wang Jen-yü (王仁裕), Yao Ju-neng (姚汝能), ed. Tseng I-fen (曾貽芬), *K'ai-yüan T'ien-pao Yi Shih - An Lu-shan Shih-chi 開元天寶遺事-安祿山事跡*, Pekin 2006, s. 94; Jui Chuan-ming (芮传明), “‘曳落河’与‘柘羯’考”, *Hsi-yü Yen-chiu*, 1991/3, s. 41.

onları evlatlığı gibi yetiştirip,¹⁰⁹ “Yeh-lo-ho”¹¹⁰ adını vermiştir ve bunun “yabancıların”¹¹¹ dilinde “kahraman savaşçı/cesur ve güçlü erkek” anlamına geldiği kayıtlıdır.¹¹² An Lu-shan isyan ettikten sonra, önde gelen generallerinden Ts’ui Ch’ien-yu’nun, 756 yılında Türgiş

¹⁰⁹ HTS, 225A, s. 6414.

¹¹⁰ Pao Wen-sheng, “kahraman savaşçı/cesur ve güçlü erkek” (健兒, chien-er) anlamındaki “Yeh-lo-ho” (曳落河) ses çevriminin Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında görülen “alpagu” veya “yılıpagu” sözcüğünü karşıladığı görüşündedir. Bakınız, Pao, a.g.t., s.105. Christopher Beckwith ise Orta Çince’nin arkaik kuzey diyalekti telaffuzuyla, “Yeh-lo-ho”nın “yerlak xa”yı karşıladığını ve bunun da “Erlik Han”’a tekabül ettiğini dile getirmiştir. Bakınız, Christopher I.Beckwith, *Empires Of The Silk Road*, Princeton University Press, Princeton 2009, s. 393. Ayrıca *Yeni Tang Tarihi*’ndeki Batı Bölgeleri II’de, Buhara’dan bahisle şöyle bir kayıt yer almaktadır: “Cesur [ve] güçlü kuvvetlileri ‘Che-chieh’ (柘羯) olarak askere alırlar. ‘Che-chieh’ [tıpkı] Çin dilindeki ‘savaşçı’ gibidir.” Bakınız, HTS, 221B, s. 6244. Budist rahip Hsüen Tsang da raporunda Semerkand’dan bahsederken: “Che-chiehlerin cesur bir tabiatı vardır. Ölümü eve dönmek gibi görürler, savaşta düşman karşılarında duramaz.” demektedir. Bakınız, Hsüen Tsang, *Ta T’ang Hsi-yü Chi 大唐西域記 (Batı Bölgeleri Kayıtları)*, Shanghai 1977, 1, 871-3; Gürhan Kırilen, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 63. Feng Ch’ang-ch’ing’in Biyografisi’nde ise An Lu-shan’ın bazı askerlerinin de ‘Che-chieh’ sözcüğüyle anıldığı görülmektedir: “[Feng] Ch’ang-ch’ing, ‘Che-chieh’ (柘羯) ile çarpışmak [üzere] cesur süvarilerini yolladı [ve] düşmanın [askerlerinden] yüz kadar kişiyi (數十百人) öldürdüler.” Bakınız, CTS, 104, s. 3209; HTS, 135, s. 4581. Dolayısıyla “Che-chieh” (Çakar) ve “Yeh-lo-ho” sözcükleri üstün cesaretleri ve savaşçılıklarıyla öne çıkan birliklere verilen adlar olarak görülmektedir. Bakınız, Jui, a.g.m., s.40. Jui Chuan-ming, “Yeh-lo-ho” ve “Che-chieh” ifadelerini boylar, etimoloji, ilgili kayıtlar ve bunlar arasındaki “baba-oğul ordusu” (父子軍) - “evlatlık” (假子) gibi bağlantılar düzleminde kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Araştırmacıya göre, T’ang dönemindeki “Yeh-lo-ho” ve “Che-chieh” ile Osmanlı dönemindeki “kul” kavramları arasında teşkilat yapıları, efendileri ile ilişkileri ve icraat karakterleri bakımından fevkalade bir tutarlılık söz konusudur. Jui, bunun da ötesinde iki noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan ilkinde göre, “Yeh-lo-holar” ile “Che-chiehler” sırasıyla piyadeler ve süvariler olarak ayrılmakta olup, aynı ayırım “kullar” arasında da mevcuttur. İkinci olarak ise, “Yeh-lo-ho” sesletim bakımından piyade muhafızlar olan “Solaklar”’a; “Che-chieh” ise Türkçede “sağ” veya “sağ kanat birliği”ne tekabül ediyor olabilir ve hanedanın atlı birlikleri olan Sipahiler daima efendilerinin sağında yer almışlardır. Dolayısıyla “Yeh-lo-ho” ile “Che-chieh”nin ilk temel anlamları belki de farklı soylara mensup yiğit savaşçılardan oluşan “sol kanattaki piyadeler” ve “sağ kanattaki süvariler”dir. Bakınız, Jui, a.g.m., s. 40-47; Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı Ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 82-83.

¹¹¹ Beckwith “yabancıların dili” ifadesinin Kitanca, Eski Türkçe, Soğdca veya o dönemde bölgede konuşulan başka bir dile işaret ediyor olabileceğini dile getirmiştir. Bakınız, C. Beckwith, a.g.e., s. 393. Bu hususta, Yeh-lo-ho’ya (曳落河) çok yakın bir ses çevrimi olan “Yeh-le-ko”nın (曳勒歌) 718 yılı dolaylarında bir P’u-ku liderinin unvanı olarak görüldüğüne de dikkat çekmek istiyoruz. Bakınız, TCTC, 212, s. 6732. Ayrıca, Ts’en Chung-mien de “Yollıg” sözcüğünün Çince ses çevrimleri hususunda, yine Yeh-lo-ho’ya (曳落河) çok yakın olan “Yeh-le-ko” (曳勒哥) ve “Yeh-lieh-ho” (也列河) tahmininde bulunmuş, bunlardan “Yeh-lieh-ho”nın (也列河) *Wei Tarihi*’nde Tölöslere mensup bir kişi adı olarak geçtiğini belirtmiştir. Bakınız, Ts’en Chung-mien, *T’u-chüeh Chi Shih 突厥集史 (Kök Türk Tarihi Derlemesi)*, Pekin 1958, s. 1135. “Yeh-lieh-ho” (也列河) *Kuzey Tarihi*’nde Altı Uç Ayaklanması sırasında, 524 yılı dolaylarında P’o-liu-han Pa-ling’e ihanet eden batıdaki Tölöslere liderlerinden biri olarak görülmektedir. Bakınız, PS, 23, s. 846. Yine yakın bir ses çevrimi olarak, Yağlakar da “Ya-lo-ko (藥羅葛)” şeklinde yazılmaktadır. Bakınız, HTS, 195, s. 5198; HTS, 217A, s. 6111.

¹¹² TCTC, 216, s. 6905; WHTK, 344, s. 20. Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları*’nda “Yeh-lo-ho”yı bir kişi adı olarak görmüştür. Bakınız, Ahmet Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, İstanbul 2017, s. 141, 168, 187.

asıllı T'ang komutanı Koşu Han'la olan Ling-pao Savaşı'nda, seçkin Tongra atlılarının T'ang ordusuna öldürücü darbeyi vurduğu görülmektedir.¹¹³

An Lu-shan'a bağlanan Tongralar, P'u-kular ve Kök Türklerin,¹¹⁴ liderleri Aşina Ts'ung-li komutasında hareket ettiği,¹¹⁵ fakat daha sonra Tongralar ve Aşina Ts'ung-li'nin ona ihanet ettiğine ilişkin birtakım kayıtlar mevcuttur. Bu hususta en yaygın söylem, Tongraların An Lu-shan'a sırt çevirip, ahırdan 2000 at alarak kaçmış olmasıdır.¹¹⁶ Fakat, *Yeni Tang Tarihi*'nin 156. tomarına göre Tongraların ve Aşina Tsung-li'nin eylemi çok daha farklı bir amaç taşımaktadır:

[An] Lu-shan isyan ettiğinde, Aşina Ts'ung-li'yi Tongralar [ve] Kök Türklerden 5000 atlıya komuta ederek Shuo-fang'da numaradan teslim olup, sınır kapısından geçerek, [Sarı] Nehir Dönemeci'ndeki dokuz yabancı askeri valiliği [ile] altı yabancı [vilayetindekileri] ayaklanmaya ikna etmekle görevlendirdi. Boylar toplam 500.000 [kişiden oluşuyordu. Kuo] Tzu-i, [Han] Yu-kuei'ye derhal Hsin Ching-kao [ile] onları mağlup etmesini emretti [ve nihayetinde] dokuz yabancı askerî valiliği yeniden [T'ang hanedanına] bağlandı.¹¹⁷

Buna göre Tongralar An Lu-shan'a ihanet etmemiş, Aşina Ts'ung-li komutasında Sarı Nehir Dönemeci bölgesinde sayıları toplam 500.000 kişi olarak zikredilen Türk boylarını ayaklanmaya ikna etmeye çalışmışlardır. Aşina Ts'ung-li'nin bizzat An Lu-shan'ın emri üzerine numaradan teslim olması, bazı kayıtlara "ihanet" şeklinde yansımış olmalıdır. Tongralar ayrıldıktan sonra başkentte, vali Ts'ui Kuang-yüan'in dahi An Lu-shan'ın kaçacağını sanmasına yol açacak kadar büyük bir karışıklık çıkması da bu planın bir parçası olabilir.¹¹⁸ Bununla birlikte, An Lu-shan'ın stratejisinden bağımsız olarak Aşina Ts'ung-

¹¹³ TCTC, 218, s. 6968. Ts'ui Ch'ien-yu'nun stratejisi, *Tzu-chih T'ung-chien*'in 218. tomarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

¹¹⁴ *Yeni Tang Tarihi*'nin 156. tomarında Aşina Ts'ung-li komutasındaki 5000 kişinin Tongralar ve Kök Türklerden oluştuğu söylenirken, 137. tomarda ve *Eski T'ang Tarihi*'nin 120. tomarında Tongralar ve P'u-kulardan bahsedilmektedir. Bakınız; CTS, 120, s. 3451; HTS, 137, s. 4600; 156; s. 4903-4904.

¹¹⁵ TCTC, 218, s. 6986.

¹¹⁶ "[756 yılının] sekizinci ayında Tongralar, [An] Lu-shan'a sırt çevirip, ahırdan [aldıkları] 2000 atla çıkıp Ch'an-shui'ye geldiler." Bakınız, CTS, 111, s. 3318. "Çok geçmeden, düşmana (An Lu-shan) bağlı topluluktan Tongralar düşmana ihanet etti." Bakınız, CTS, 115, s. 3373. "[756 yılında] düşman birliğinin Tongra boyundan 5000 küsur kişi batı başkentinden çıkıp, Shuo-fang garnizonunda teslim oldu." Bakınız, CTS, 10, s. 243. "Su-tsung Ling-wu'da iken, [P'u-ku] Huai-en, Kuo Tzu-i'yi izleyip [hükümdarın] bulunduğu yere gitti. [Bu] sırada Tongra boyu batı başkentinde düşmana ihanet etmiş, kuzeyde Shuo-fang'ı yağmalamış, Tzu-i ile Huai-en onlara saldırmıştı." Bakınız, CTS, 121, s. 3477-3478. "Tongralar düşmana sırt çevirdi, ahırdan [aldıkları] 2000 atla kaçtılar. Düşman komutanları Sun Hsiao-che [ve] An Shen-wei onları çağırdı [fakat] başaramadılar." Bakınız, HTS, 141, s. 4654. "Çok geçmeden Tongralar düşmana sırt çevirdi, düşman komutanları An Shou-chung [ve] Chang T'ung-ju öldü..." Bakınız, HTS, 209, s. 5918.

¹¹⁷ HTS, 156, s. 4903-4904.

¹¹⁸ "Tongralar [ve] Kök Türkler kaçıp dönmüş, Ch'ang-an'da büyük karışıklık [çıkıyordu]. Memurlar kaçıp saklanıyor, hapisteki mahkûmlar kendi kendilerine firar ediyordu. Başkent valisi Ts'ui Kuang-yüan düşmanın

li'nin bu eylemine veya sınırlara hâkim olmayı planladığına değinilen kayıtlar da mevcuttur.¹¹⁹

T'ang hükümdarı Su-tsung, bu büyük ayaklanmayı bastırması için Kuo Tzu-i'yi görevlendirmiş, ayrıca Türk kökenli T'ang generali P'u-ku Huai-en'in oğlu P'u-ku Fen da komutasındaki askerlerle saldırıya geçmiş, fakat başarılı olamayıp teslim olmak zorunda kalmışlardır. Hatta P'u-ku Fen kaçıp geri dönünce, babası Huai-en'in çok hiddetlenip Fen'in başını aldığı söylenmektedir.¹²⁰ Bu hadiseden sonra memurlar ve askerlerin çok korktuğu, sonunda Tongralardan 100 küsur atının nehrin yukarısında mağlup edilip; tüm silahları, develeri ve atlarının ele geçirildiği kaydedilmiştir.¹²¹ Yine aynı eserdeki P'u-ku Huai-en'in Biyografisi'nde, Shuo-fang'ı yağmaladıkları ve Kuo Tzu-yi ile P'u-ku Huai-en'in da onlara saldırdığı kayıtlıdır.¹²² Bundan sonra Aşina Ts'ung-li komutasındaki Tongraların ve Sarı Nehir Dönemeci'nde ayaklanan diğer boyların, Uygurların yardımıyla bastırıldığı anlaşılmaktadır.¹²³

757 yılında An Lu-shan'ın vefat etmesinden sonra Tongraların, An Lu-shan'ın küçük oğlu An Ch'ing-hsü ile ittifak kurup, Kök Türk ve Hsi askerlerinin de katılımıyla, toplam 100.000 kişilik bir kuvvetle Sui-yang'a saldırdıkları kaydedilmiştir.¹²⁴ Ardından "Yeh-lo-holar" ve altı vilayetdeki boylar An Lu-shan'ın başkomutanı Shih Ssu-ming'e teslim olurken, Tongralar tabi olmayı reddettiği için saldırıya uğrayıp yenildikleri ve yağmalarda

kaçacağını sanıp, memurları ve askerleri Sun Hsiao-che'nın konutuna nöbet tutmaya yolladı. Hsiao-che [bunu] An Lu-shan'a bildirdiğinden, [Ts'ui] Kuang-yüan, Ch'ang-an ilçe hâkimi Su Chen [ve] komutasındakiler [ile] ilçe idarecilerinden [oluşan] on küsur kişiyle kaçtı." Bakınız, *TCTC*, 218, s. 6986-6987. Öte yandan Hu San-hsing bu hususta *TCTC*'ye eklediği notta, An Lu-shan gerçekten Aşina Ts'ung-li'ye böyle bir görev vermiş olsa, komutanlarından Sun Hsiao-che'nın onları geri çağırılmayacağı ve An Shen-wei'in korkuya kapılmayacağı gibi eleştirilerde bulunarak ilgili kaydın hatalı olduğu kanaatine varmıştır. Hu'ya göre Tongralar ve diğerleri uzun zamandır memleket hasreti çektiğinden An Lu-shan'a sırt çevirmiş, kargaşadan istifade edip çeşitli yabancıları bir araya getirerek sınırdaki toprakları ele geçirmek istemiş olmalıdır. Bakınız, *TCTC*, 218, s. 6986.

¹¹⁹ "Tongralar [ve] Kök Türklerden An Lu-shan'ı izleyip isyan edenler Ch'ang-an korularında konuşlanmıştı. Liderleri Aşina Ts'ung-li 5000 atlıya önderlik ederek, ahırdan 2000 at çaldı [ve] kaçıp Shuo-fang'a döndü. Çeşitli yabancıları birlik olmaya çağırılmayı [ve] sınırlara hâkim olmayı planlıyordu." Bakınız, *TCTC*, 218, s. 6986. "Aşina Tsung-li, Dokuz Boy askerî valiliği [ile] altı yabancı vilayetindeki çeşitli yabancılarından onbinlerce [kişilik] bir kitleyi ikna edip yanına çekmiş, Ching-lüeh garnizonunun kuzeyinde toplamıştı [ve] Shuo-fang'ı istila edeceklerdi." Bakınız, *TCTC*, 218, s. 6997.

¹²⁰ *CTS*, 121, s. 3477-3478. P'u-ku Huai-en, Çin hükümdarının vicdanına seslenerek sözde altı suçunu sıralarken bu hadiseye de değinmektedir. Bakınız, *CTS*, 121, s. 3485.

¹²¹ *CTS*, 121, s. 3477-3478.

¹²² *CTS*, 121, s. 3477-3478.

¹²³ *CTS*, 10, s. 243; *TCTC*, 219, s. 7007.

¹²⁴ *HTS*, 192, s. 5537.

ele geçirdikleri her şeyi kaybedip memleketlerine döndükleri söylenmektedir.¹²⁵ Tongra adı son olarak, Uygur hükümdar ailesinden olan ve kendini kagan ilan eden An-hsi'deki P'ang Tigin'in¹²⁶ Çin sarayına yolladığı elçisi Tongra Yü-lu'dan (榆禄) bahisle kullanılmıştır.¹²⁷

Sonuç

Askerî güçleriyle Tölösler arasında sivrilen önemli bir boy olan Tongralar(°)ın çoğu zaman P'u-ku boyuyla birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Farklı Çin yıllıklarındaki veriler bir araya getirildiğinde, hane sayısı P'u-kuların yarısı kadar olan Tongraların, P'u-kuların üç katı asker çıkarabildiği görülmektedir. İlgili kayıtlarda hane ve asker sayılarına ilişkin hata bulunabileceği akla gelse de, on binlerce Tongra askerinden söz edilen iki ayrı kayıt Tongraların son derece savaşçı bir boy olduğunu doğrulamaktadır. Çin tarih kaynaklarında Tongralara ilişkin kayıtlardan çoğunun An Lu-shan ile ilişkili olduğu görülmektedir ve bu eserlerdeki yaygın söylemin aksine, Tongraların An Lu-shan'a ihanet etmeyip, bizzat onun emriyle Aşina Tsung-li komutasında hareket etmiş olabilecekleri ortaya koyulmuştur. Ayrıca, Tongraların ve yakın komşularının ikamet yerleri hususunda kaynaklarda çelişkiler bulunduğu, dolayısıyla Tölös boylarının yerleşimine dair kapsamlı bir inceleme yapılması gerektiği görülmektedir. T'ang Hui Yao'daki Türk boylarına ait atlar ile tamgalarından söz edilen kayıt da bu hususta dikkate alınmalıdır.

¹²⁵ TCTC, 220, s. 7047.

¹²⁶ Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s. 153.

¹²⁷ TCTC, 252, s. 8181.

KISALTMALAR**CTS:** Eski Tang Tarihi**CTW:** Ch'üan T'ang Wen**CTWP:** Ch'üan T'ang Wen Pu-i**HTS:** Yeni Tang Tarihi**PS:** Kuzey Tarihi**SS:** Sui Tarihi**TCTC:** Tzu-chih T'ung-chien**TFYK:** Ts'e-fu Yüan-kuei**THY:** T'ang Hui-yao**TT:** T'ung-tien**WHTK:** Wen-hsien T'ung-k'ao**KAYNAKÇA**

Alyılmaz, Cengiz, “Bugut Yazıtı Ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, Konya 2003, s. 11-22.

Baykuzu, Tilla Deniz, *An Lu-shan İsyanı Ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya 2013.

Baykuzu, Tilla Deniz, “T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/1, Ankara 2014, s. 377-400.

Beckwith, I.Christopher, *Empires Of The Silk Road*, Princeton University Press, Princeton 2009.

Ch'en Tzu-ang (陳子昂), *Ch'en Tzu-ang Chi 陳子昂集*, Shang-hai Ku-chi Ch'u-pan-she, Shanghai 2017.

Ekrem, Erkin, “Baz Kağan Meselesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara 2008, s. 47-64.

Ekrem, Erkin, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri Ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2015, s.189-220.

TOBİDER

- Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı Ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Gömeç, Saadettin, “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17/28, Ankara 1995, s. 71-84.
- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, 4. Baskı, Ankara 2011.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Tarihinden İzler I*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Tarihinden İzler II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2015.
- Hamilton, James, “Toquz-Oğuz et On-Uyyur”, Çev. Yunus Koç- İsmet Birkan, *Dokuz Oğuzlar Ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 111-152.
- Hsüen, Tsang (玄奘), *Ta T’ang Hsi-yü Chi*, Shanghai 1977.
- Jui, Ch’uan-ming (芮传明), “‘曳落河’与‘柘羯’考 Yeh-lo-ho Yü Che-chieh K’ao (Yeh-lo-ho Ve Che-chieh İncelemesi)”, *Hsi-yü Yen-chiu 西域研究*, 1991/3, s. 40-49.
- Kapusuzoğlu, Gökçen, “Tarihî Bir Kişilik Olarak Kür Şad Ve 639 Yılı”, *Gazi Türkiyat*, S. 21, Ankara 2017, s. 121-136.
- Kirilen, Gürhan, *Budizm Ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Kirilen, Gürhan, *Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- Kirilen, Melike, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Li, Yen-shou (李延壽), *Pei Shih 北史 (Kuzey Tarihi)*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.
- Liu, Hsü (劉昫), *Chiu T’ang Shu 舊唐書 (Eski T’ang Tarihi)*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.
- Lo, Mi (羅泌), *Lu Shih 路史*, Ch’in-ting Ssu-k’u Ch’üan-shu, Pekin 1778.
- Ma, Tuan-lin (馬端臨), *Wen-hsien T’ung-k’ao 文獻通考*, Ch’in-ting Ssu-k’u Ch’üan-shu Hui-yao, Pekin 1758.
- Ou-yang, Hsiu (歐陽修), *Hsin T’ang Shu 新唐書 (Yeni Tang Tarihi)*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1975.

Pao, Wen-sheng (包文胜), *铁勒历史研究—以唐代漠北十五部为主* (*Research of the History of Tiele—mainly to the fifteen settlements of Mobei Tang Dynasty*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pao-t'ou 2008.

Ssu-ma, Ch'ien (司馬遷), *Shih Chi 史記* (*Tarihçinin Kayıtları*), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Ssu-ma, Kuang (司馬光), *Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑒*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1956.

Taşagıl, Ahmet, *Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat, 2. Baskı, İstanbul 2017.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2014.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2014.

Ts'en, Chung-mien (岑仲勉), *T'u-chüeh Chi Shih 突厥集史* (*Kök Türk Tarihi Derlemesi*), Pekin 1958.

Tu, Yu (杜佑), *T'ung-tien 通典*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Tung Kao (董诰) vd., *Ch'üan T'ang Wen 全唐文* *Tang Metinleri Derlemesi*, 8, (平薛延陀幸靈州詔).

Wang, Ch'in-jo (王欽若), *Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1989.

Wang, Jen-yü (王仁裕), Yao, Ju-neng (姚汝能), ed. Tseng I-fen (曾貽芬), *K'ai-yüan T'ien-pao I-shih – An Lu-shan Shih-chi 開元天寶遺事 – 安祿山事跡*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 2006.

Wang, P'u (王溥), *T'ang Hui-yao 唐會要*, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1955.

Wei, Cheng (魏徵), *Sui Shu 隋書* (*Sui Tarihi*), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1988.

Wei, Shou (魏收), *Wei Shu* (*Wei Tarihi*), Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974.

Wu, Kang (吳綱)- Wang, Ching-yang (王京陽), *Ch'üan T'ang Wen Pu-i 全唐文補遺* (*Tang Metinleri Derlemesine İlaveler*), C.3, Hsi-an 1996.

zdic.net (Çevrimiçi sözlük)